

**SPORT TERMINOLOGIYASINING LEKSIKOGRAFIK TALQINI VA
ANTROPOTSENTRIK TADQIQI MASALALARI****Ayxodjayeva Muborak Saitkarimovna**

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti

O'zbek va chet tillari kafedrası dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada hozirgi o'zbek tilshunosligining dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lgan sport terminologiyasini antropotsentrik va leksikografik nuqtai nazardan tadqiq etish masalalari yoritilgan. Jismoniy tarbiya va sport universiteti talabalariga o'zbek tili fanini o'qitishda soha terminlarining lug'aviy va semantik tabiatini to'g'ri tushuntirish, professional nutq madaniyatini shakllantirish muammolari tahlil qilingan. Maqolada sport leksikasini tizimlashtirish va lug'at formatiga o'tkazishning ilmiy-pedagogik ahamiyati asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: *antropotsentrik tilshunoslik, sport terminologiyasi, leksikografik talqin, professional nutq, jismoniy madaniyat, semantika, o'zbek tili o'qitish metodikasi.*

KIRISH. Zamonaviy o'zbek tilshunosligi so'nggi o'n yilliklarda lisoniy birliklarni shunchaki statik, statistik va struktur tizim sifatida o'rganish bosqichidan o'tib, ularni inson omili, tafakkuri, ijtimoiy faoliyati va madaniyati bilan uzviy aloqadorlikda tadqiq etuvchi antropotsentrik paradigmaga yuz burdi. Antropotsentrik tilshunoslikning markazida til egasi — inson va uning dunyoni til vositasida lisoniy modellashtirishi turadi. Professor V.A. Maslova ta'kidlaganidek: *"Antropotsentrik paradigma tilshunoslikdagi yetakchi yo'nalish bo'lib, u tadqiqotchini e'tiborini tildan til egasiga, ya'ni insonga qaratishni taqozo etadi. Bu paradigmada til insonning ma'naviy va amaliy faoliyati bilan birgalikda o'rganiladi"* [4, B. 8]. Insonning professional va ijtimoiy faoliyatining eng dinamik sohalaridan biri bo'lgan jismoniy madaniyat va sport sohasi ham o'zining murakkab, ko'p qatlamli terminologik tizimiga ega bo'lib, u inson omili bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liqdir.

O'zbekistonda jismoniy tarbiya va sportni ommalashtirish, ushbu sohada jahon standartlariga mos keladigan kadrlar tayyorlash borasidagi islohotlar davlat tilining

sohadagi funksional imkoniyatlarini kengaytirishni, xususan, sport terminologiyasini tartibga solish va unifikatsiya qilishni taqozo etadi. Biroq, jismoniy tarbiya va sport oliy ta'lim muassasalarida o'zbek tili fanini o'qitish amaliyotida hanuzgacha umumlingvistik qoidalar ustunlik qilmoqda; dars jarayonlari talabalarning kelgusi professional faoliyatiga yo'naltirilgan maxsus sport terminlarining lisoniy va leksikografik tabiati bilan yetarli darajada integratsiya qilinmayapti. Profesor R.A. Sayfullayeva va boshqalar qayd etganidek: *"Oliy ta'lim tizimida til o'qitish shunchaki qoidalar yig'indisini o'rgatish emas, balki talabaning bo'lajak mutaxassisligi bo'yicha nutqiy-lisoniy kompetensiyasini shakllantirishga xizmat qilishi shart"* [5, B. 112].

Sport atamalarining lisoniy tabiatini tushunish uchun avvalo termin tushunchasining mohiyatini anglash lozim. Professor H. Dadaboyev ta'kidlaganidek: *"Termin ma'lum bir fan, texnika, qishloq xo'jaligi, san'at yoki madaniyat sohasiga oid tushunchani ifodalaydigan so'z yoki so'z birikmasidir"* [1, B. 12]. Sport leksikasi ham xuddi shunday maxsus soha tushunchalarini ifodalovchi, o'z ichki qonuniyatlariga ega bo'lgan tizimdir. Dunyo tilshunosligida kognitiv-antropotsentrik terminologiyaning asoschisi Y.S. Kubryakova terminlarni inson ongida kechadigan bilimlar tizimi bilan bog'lab: *"Termin — bu shunchaki nom emas, balki maxsus sohadagi insoniy tajriba va bilim strukturasining lisoniy shakllanishidir"* [6, B. 43] deb yozadi.

Har qanday soha atamalari kabi sport terminologiyasi ham leksikografik (lug'atshunoslik) nuqtai nazardan tizimga solinishi, uning ma'no ko'lami aniq chegaralanishi lozim. Mashhur terminolog olim A. Madvaliyev lug'at tuzish prinsiplari haqida gapirganda quyidagi o'ta muhim jihatga e'tibor qaratadi: *"Terminologik leksikografiyaning asosiy maqsadi muayyan soha tushunchalar tizimini aks ettirish, terminlar ma'nosini aniq interpretatsiya qilish va ularni standartlashtirishdan iborat"* [2, B. 45]. Jismoniy tarbiya universiteti talabalari uchun sport atamalarining leksikografik talqinini o'rgatish — ularda shunchaki lug'at bilan ishlash emas, balki professional fikrlash madaniyatini shakllantirish demakdir. Ayniqsa, o'zbek tili agglyutinatив tillar sirasiga kirgani bois, unda so'z yasalishi va atama hosil bo'lishi o'ziga xos affiksatsiya qonuniyatlariga tayanadi. Akademik A. Hojiyev o'zining fundamental ishlarida tilning lug'at tarkibi shakllanishida so'z yasovchi qo'shimchalarning o'rnini yuqori baholab: *"Agglyutinatив tillarda har bir affiks aniq bir ma'no va funktsiya yuklamasiga ega bo'lib, yangi tushunchalarni (terminlarni) nomlashda yetakchi usul hisoblanadi"* [3, B. 78] deb ko'rsatgan edi. O'zbek sport tilshunosligi bo'yicha tadqiqot olib borgan olimlardan N.M. Aktamova sport

leksikasining konseptual tabiatini tahlil qila turib, sport o'yinlaridagi terminlar tizimi asosan inson harakati va tana a'zolarining faoliyati, ya'ni sof antropotsentrik xarakterga egaligini ilmiy asoslab bergan [7, B. 54]. Binobarin, sport universitetida o'zbek tili mashg'ulotlarida talabalarga sport terminlarining yasallish modellarini, ularning semantikasini antropotsentrik (inson faoliyati) prizmasi va leksikografik talqinlar orqali tushuntirish ta'lim samaradorligini kafolatlaydigan eng dolzarb omillardan biridir.

METODOLOGIYA Ushbu tadqiqotning metodologik asosi va konseptual yo'nalishini belgilashda tizimlilik, funktsionallik va antropotsentriklik prinsiplariga tayanildi. Sport terminologiyasi o'z-o'zidan shakllanadigan tarqoq so'zlar yig'indisi emas, balki ma'lum bir qonuniyatlarga bo'ysunadigan yaxlit mikrotizim (mikrosistema) sifatida qaraldi. Bu borada o'zbek leksikologiyasida tizimlilik tamoyillarini mukammal ishlab chiqqan professor A. Nurmonovning konsepsiyasiga tayanildi. Olim ta'kidlaganidek: *"Til birliklarini mikrotizim sifatida o'rganish ularning ichki munosabatlarini, iyerarxik tuzilishini va semantik maydon chegaralarini aniq belgilashga imkon beradi"* [8, B. 92].

Tadqiqot jarayonida quyidagi maxsus va umumilmiy metodlar majmuasidan foydalanildi:

➤ **Tizimli-struktur tahlil metodi:** Jismoniy tarbiya va sport sohasiga oid amaldagi o'quv darsliklari, o'quv-uslubiy qo'llanmalar va dasturlardagi leksik qatlamlar saralab olindi. Ushbu metod vositasida sport atamalarining o'zbek tili leksik tizimidagi o'rni, ularning o'z qatlam (turkiy asosli) va o'zlashgan qatlam (baynalminal atamalar) sifatidagi tabiati tizimlashtirildi.

➤ **Komponent tahlil (Sema tahlili):** Sport terminlarining lug'aviy ma'no tarkibi, ulardagi denotativ (asosiy) va konnotativ (qo'shimcha/emotsional) semalar aniqlandi. Ayniqsa, sport o'yinlaridagi harakat, shaxs yoki holatni ifodalovchi terminlarning tub ma'no qatlamlari shu metod yordamida ochib berildi. Bunda prof. Sh. Rahmatullayevning leksik-semantik tahlil tamoyillaridan foydalanildi [9].

➤ **Leksikografik interpretatsiya (talqin) metodi:** Mavjud soha lug'atlari (masalan, jismoniy tarbiya va sport atamalari lug'atlari hamda besh jildlik *"O'zbek tilining izohli lug'ati"* [10]) tahlil qilinib, ularda terminlarga berilgan ta'riflarning ilmiy va pedagogik jihatdan mukammallik darajasi tekshirildi. Talabalarga tushunarli bo'lishi uchun terminlarni sodda, ammo ilmiy aniqlikda izohlash parametrlari ishlab chiqildi.

➤ **Pedagogik-lingvistik modellashtirish va qiyosiy-pedagogik tahlil:**

O'zbek tili darslarida talabalarning nutqiy kompetensiyasini oshirish uchun soha terminlarini leksik-semantik jihatdan tahlil qilishning maxsus jadval modellari yaratildi va tajriba-sinov tariqasida amaliyotga tatbiq etildi. Bu jarayonda B.R. Mengliyevning til ta'limini modernizatsiya qilish va lisoniy kompetensiyalarni shakllantirish bo'yicha ilgari surgan zamonaviy metodik qarashlari asos qilib olindi [11]. Tadqiqotning empirik (amaliy) bazasini O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti o'quv jarayonida qo'llanilayotgan o'zbek tili fani sillabuslari, jismoniy madaniyat yo'nalishidagi mutaxassislik darsliklari hamda so'nggi yillarda chop etilgan o'zbek tilining izohli, tarjima va terminologik lug'atlari tashkil etdi.

Natijalar va tadqiqot mazmuni Sport leksikasi o'zining shakllanish manbalariga ko'ra o'ta rang-barang va dinamik tizimdir. O'zbek tili darslarida jismoniy tarbiya va sport universiteti talabalariga soha atamalarini o'rgatishda faqatgina grammatik qoidalarni tushuntirish yetarli emas. Talaba o'zi tanlagan mutaxassislik terminining tub mazmuni, kelib chiqishi (etimologiyasi) va lug'aviy ma'nosini chuqur anglashi lozim.

Sport terminologiyasini leksikografik talqin qilishda quyidagi uchta asosiy jihatga e'tibor qaratish lozim:

1. **Leksik-semantik qatlamlar tahlili:** Sport atamalarining ma'noviy ko'lami juda keng. Masalan, milliy sport turlari (kurash, uloq-ko'pkari) terminlarining o'zbekona tabiati va ularning xalqaro terminlar (atletika, gimnastika, boks va b.) bilan integratsiyasini leksikografik muvofiqlashtirish.
2. **Metaforizatsiya va antropotsentrizm:** Sport terminlarining inson xarakteri, harakati va tana a'zolari bilan bog'liq holda ko'chma ma'no qozonishi (masalan, *"hujumchi"*, *"himoyachi"*, *"maydon markazi"* va h.k.).
3. **Agglyutinatib tabiat va so'z yasalishi:** O'zbek tilining agglyutinativlik xususiyatidan kelib chiqib, sport terminlariga affikslar (qo'shimchalar) qo'shilishi orqali yangi soha birliklarining hosil bo'lish qonuniyatlari (masalan: *hakam* -> *hakamlilik qilmoq*, *yugur* -> *yuguruvchi*).

Oliy ta'limda o'zbek tili darslarini tashkil etishda talabalarga terminologik lug'atlar ustida ishlash ko'nikmasini o'rgatish muhim amaliy natija beradi. Quyidagi jadvalda dars jarayonida sport terminlarining leksikografik interpretatsiyasini shakllantirish modeli ko'rsatilgan:

Termin	Kelib chiqishi Etimologiyasi	Leksikografik/Semantik talqini	Pedagogik amaliyotdagi o'rni
Gimnastika	Grekcha "gymnos" – yalang'och, jismni chiniqtirish	Jismoniy mashqlar orqali qomat va salomatlikni shakllantirish tizimi	Talabalarda atamaning tarixiy va zamonaviy ma'nosini qiyoslash ko'nikmasi
Hujumchi	O'zbekcha "hujum" + "- chi" (shaxs oti yasovchi)	Antropotsentrik xarakterdagi, o'yinda faol oldingi chiziq vakili	Agglyutinativ til tabiatini va professional nutqdagi faolligini tushuntirish
Start	Inglizcha "start" – boshlamoq, yo'lga chiqmoq	Musobaqa yoki harakat boshlanadigan chiziq, lahza	Xalqaro terminlarning o'zbek tili nutqiy muhitiga moslashishini tahlil qilish

Ushbu metodika orqali talabalar darsda shunchaki matn o'qimaydilar, balki o'z sohasi terminlarining semantik xaritasini tuza boshlaydilar. Bu esa ularning kelajakda professional murabbiy, hakam yoki sport jurnalisti sifatida yetuk mutaxassis bo'lib yetishishlariga zamin yaratadi.

Xulosa. Xulosa o'rnida aytish mumkinki, hozirgi o'zbek tilshunosligida sport terminologiyasini antropotsentrik paradigma asosida tadqiq etish va ularning mukammal leksikografik talqinini yaratish dolzarb vazifadir. Jismoniy tarbiya oliy

ta'lim muassasalarida o'zbek tili fanini aynan mutaxassislik terminologiyasi bilan integratsiya qilgan holda o'qitish:

birinchidan, talabalarning darsga bo'lgan motivatsiyasini keskin oshiradi;

ikkinchidan, o'zbek sport terminologiyasining unifikatsiyalashuviga (bir tizimga kelishiga) xizmat qiladi;

uchinchidan, talabalarning professional nutqiy madaniyatini davlat tilida professional darajaga ko'taradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Dadaboyev H. O'zbek harbiy terminologiyasi. – Toshkent: Fan, 2007. – 180 b.
2. Madvaliyev A. O'zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari. – Toshkent: Milliy qomuslar, 2017. – 240 b.
3. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Fan, 2002. – 164 b.
4. Maslova V.A. Antropotsentricheskaya lingvistika: Napravleniya i metodologiya. – Moskva: Flinta, 2008. – 214 s.
5. Sayfullayeva R.A., Mengliyev B.R. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010. – 320 b.
6. Kubryakova Ye.S. Yazik i znaniye: Na puti polucheniya znaniy o yazike. – Moskva: Yaziki slavyanskoy kulturi, 2004. – 560 s.
7. Aktamova N.M. O'zbek tili sport terminlarining lisoniy va konseptual tabiati: Filol. fan. b-cha falsafa dokt. (PhD) diss. avtoreferati. – Farg'ona, 2021. – 48 b.
8. Nurmonov A. Struktural lingvistika: mohiyati va metodologiyasi. – Andijon: Meros, 2005. – 144 b.
9. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili (Leksikologiya, frazeologiya, leksikografiya). – Toshkent: Universitet, 2006. – 128 b.
10. O'zbek tilining izohli lug'ati: 5 jildlik / A.Madvaliyev tahriri ostida. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006-2008.
11. Mengliyev B.R. Zamonaviy o'zbek tilshunosligi va til ta'limi masalalari. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2019. – 196 b.

12. Umarov M.A. Jismoniy tarbiya va sport atamalarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati. – Toshkent: Ilm-ziyo, 2014. – 210 b.